

A Comparative Analysis of the Differences in the Exegetical Narrations of the Two Schools (Shī'a and Sunnī) with Particular Reference to Sūrat Āl 'Imrān

Hadi zeini malekabad¹ and Ali safari² and Kazem ghazizadeh³

1. Corresponding author, Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Law and Islamic Studies, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran. Email: zeini@theo.usb.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Qur'anic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. Email: safari.a@atu.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. Email: k.ghazizadeh@modares.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
16 September 2025
Received in revised form:
10 November 2025
Accepted:
9 December 2025
Available online:
1 January 2026

Keywords:
Comparative analysis;
Tafsīr;
Exegetical narrations;
Shī'a and Sunnī;
Sūrat Āl 'Imrān.

ABSTRACT

Objective: This study undertakes a comparative analysis of the differences between Shī'ī and Sunnī exegetical narrations (riwāyāt tafsīriyyah), with particular reference to Sūrat Āl 'Imrān. Its principal aim is to identify the underlying epistemological and theological foundations of divergence and to delineate the scope and typology of these differences within the most authoritative transmitted (ma'thūr) Qur'ānic commentaries of the two traditions.

Method: The research adopts a descriptive-analytical method based on qualitative library research. Exegetical narrations cited under the verses of Sūrat Āl 'Imrān in the major transmitted tafsīr works of both schools were collected and examined. The data were analyzed in light of the hermeneutical and hadīth-based foundations of each tradition and classified according to distinct exegetical approaches and content typologies.

Findings: The differences in exegetical narrations can be divided into two principal categories: (1) Major (structural) differences - narrational types present in one tradition but absent in the other. (2) Minor (intra-typological) differences - narrational types shared by both traditions but exhibiting internal variation.

Four narrational types were found exclusively in Shī'ī transmitted exegesis: Eschatological and future-oriented reports, analogical/figurative narrations, jary wa fatbīq (contextual extension and application of verses beyond their immediate referent), esoteric/ta'wīl-based narrations (articulation of inner or bāṭin meanings).

In contrast, Sunnī narrations are predominantly transmission-oriented (naqlī) and display greater internal divergence—particularly in reports concerning occasions of revelation (asbāb al-nuzūl). Shī'ī narrations, by comparison, tend to adopt a more exegetical-analytical and ta'wīl-oriented approach and exhibit a comparatively higher degree of internal coherence.

Conclusion: The principal source of divergence lies in the differing theological foundations of the two schools, especially regarding the epistemic authority (hujjiyyah) of the statements of the Ma'sūm Imāms and the doctrine of the probity ('adālah) of the Companions. In Shī'ī thought, the Imāms' divinely bestowed knowledge ('ilm ladunnī) and infallibility ('ismah) function as foundational principles that contribute to the internal coherence and semantic depth of Shī'ī exegetical narrations. This study proposes a methodological framework for source criticism and for more systematic comparative analysis in Qur'ānic-hadīth scholarship.

Cite this article: zeini malekabad, H.; & safari, A.; & ghazizadeh, K. (2025). A

Comparative Analysis of the Differences in the Exegetical Narrations of the Two Schools (Shī'a and Sunnī) with Particular Reference to Sūrat Āl 'Imrān. *Comparative Hadīth Sciences*, 12 (23), 129-156.

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

Introduction

Muslim thought and practice are fundamentally shaped by the Qur'ān and ḥadīth. A significant portion of doctrinal and juridical differences between Shī'a and Sunnīs ultimately stems from divergent interpretations of the Qur'ān, which themselves rely upon differing corpora of exegetical narrations.

Previous comparative studies have often neglected the epistemological foundations and typological classification of these narrations, resulting in impressionistic or polemically inclined evaluations. A systematic identification of the doctrinal premises underlying divergence and a precise delineation of the scope and categories of difference in exegetical narrations are therefore essential prerequisites for rigorous comparative scholarship.

Sūrat Āl 'Imrān—due to its theological content, engagement with the People of the Book, references to the Ahl al-Bayt, and discussions of clear (*muḥkam*) and ambiguous (*mutashābih*) verses—provides a suitable case study.

This research addresses two central questions which are: What are the foundational causes of divergence in the exegetical narrations of the two schools? In which domains and typological categories do these divergences manifest?

Methodology

This study is a qualitative, library-based investigation conducted through a descriptive-analytical approach. The research population consists of all exegetical narrations (*riwāyāt tafsīriyya*) cited under the verses of Sūrat Āl 'Imrān in the principal transmitted (*ma'thūr*) tafsīr works of both Shī'i and Sunni traditions.

Among the Shī'i exegetical sources examined are *Tafsīr al-Qummī*, *Tafsīr al-'Ayyāshī*, *Nūr al-Thaqalayn*, *al-Burhān*, and *Majma' al-Bayān*. Among Sunni works, the study includes *Jāmi' al-Bayān* of al-Ṭabarī, *al-Durr al-Manthūr* of al-Suyūṭī, and *Tafsīr Ibn Kathīr*.

Sampling was purposive and based on primary, authoritative sources. Data collection was conducted through systematic extraction and note-taking from these works.

The principal research variables include: exegetical foundations (the probative authority of the statement of the Ma'ṣūm/Companions), typologies of exegetical narrations, and exegetical approaches (transmitted/narrative, analytical, and ta'wīl-oriented).

The method of analysis proceeded as follows: after collecting the narrations, the foundational points of divergence were first identified; the narrations were then classified according to methodological approach and content typology; finally, intra-group and inter-group differences were examined through qualitative content analysis.

Findings

The findings are structured around several principal axes:

1. Foundational Bases of Divergence

Differences in exegetical narrations stem from two primary doctrinal foundations:

The question of Imāma and Caliphate — textual designation (*naṣṣ*) in Shi'ism versus elective legitimacy in Sunnism.

The justice (*ʿadāla*) of the Companions and the probative authority of their statements — affirmed in Sunni doctrine but not accepted in Shi'i theology.

Shi'i scholarship, drawing upon verses such as the *Āyat al-Taḥḥīr* (Q 33:33) and the Ḥadīth al-Thaqalayn, considers the statements and actions of the infallible Imām to be coextensive in authority with those of the Prophet (ṣ). This authority is grounded in two attributes affirmed for the Imāms: divinely bestowed knowledge (*ʿilm ladunnī*) and infallibility (*ʿiṣma*).

2. Typology and Approaches of Exegetical Narrations

Exegetical narrations were classified into three overarching methodological approaches:

a. Transmitted (Naqlī) Approach, includes: Lexical explanations, reports on occasions or contexts of revelation (*asbāb/shu'ūn al-nuzūl*), accounts of unseen matters (*akhbār ghaybiyya*).

b. Exegetical-Analytical Approach, includes: Clarificatory narrations (explication of the apparent meaning, specification, restriction), parabolic or illustrative narrations.

c. Ta'wīl-Oriented Approach, includes: Identification of specific referents (*bayān al-miṣdāq*), application and extension (*jary wa taḥbīq*), elucidation of inner or esoteric meanings (*ma'ānī bāṭiniyya*).

3. Major Differences (Exclusive Narrative Types)

The study identified four narrative categories that appear exclusively in Shi'i transmitted tafsīr and were not found in Sunni exegetical works examined:

Eschatological/future-oriented narrations, such as reports concerning the advent of the Qā'im (ajtf̄s).

Parabolic narrations, e.g., analogies comparing the relationship between imān and islām to that between the Ka'ba and the mosque.

Narrations of jary and extended application, such as applying the verse regarding Maryam's provision to the descent of food for Fāṭima ('a).

Ta'wīl narrations (esoteric interpretation), such as interpreting the "clear verses" (*āyāt muḥkamāt*) as referring to the Imāms ('a) and the "ambiguous verses" (*mutashābihāt*) as referring to specific individuals.

4. Minor Differences (Within Shared Categories)

Even within categories common to both traditions, notable differences were observed:

Lexical explanations supported by pre-Islamic Arabic poetry: Although present in both traditions, such narrations are significantly more numerous in Sunni tafsīr (particularly those attributed to Ibn 'Abbās). The relative absence of this practice in Shi'i narrations is attributed to the Imāms' possession of *'ilm ladunnī*, rendering poetic citation unnecessary.

Occasions of revelation (*asbāb al-nuzūl*):

While present in both traditions, Sunni sources frequently report multiple, sometimes conflicting, causes of revelation for a single verse (e.g., Q 3:77). In contrast, Shi'i narrations exhibit minimal divergence, attributed to reliance on a unified authoritative source (the infallible Imāms).

Apparent-meaning exegesis (*tafsīr al-ẓāhir*):

This category constitutes the largest volume of narrations in both traditions. In many cases, interpretations coincide (e.g., the interpretation of *nisā' al-ālamīn* in Q 3:42). However, in certain instances, Sunni narrations present multiple or divergent interpretations of a single verse (e.g., Q 3:27), whereas such multiplicity is generally absent in Shi'i narrations.

5. Dominant Methodological Tendencies

Overall, the transmitted (*naqlī*) approach predominates in Sunni exegetical works. In contrast, Shi'i tafsīr literature demonstrates a stronger presence of analytical and especially ta'wīl-oriented approaches.

Conclusion

The study demonstrates that theological foundations—particularly concerning Imamate and infallibility—directly shape the content, diversity, and internal coherence of exegetical narrations. The presence of exclusive narrational categories in Shiʿī exegesis (future-oriented reports, analogy, contextual extension, and esoteric interpretation) reflects a dynamic and meaning-oriented hermeneutical framework rooted in the Imām’s epistemic authority.

By contrast, the greater internal diversity within Sunnī narrations reflects reliance on multiple non-infallible transmitters among the Companions and Successors, whose independent juristic and exegetical reasoning produced a wider range of interpretive reports.

This study contributes a structured methodological model for comparative source criticism and systematic analysis in Qur’ānic and ḥadīth studies.

تحلیل تطبیقی تفاوت روایات تفسیری فریقین با تأکید بر سوره آل عمران

هادی زینی ملک آباد^۱ و علی صفری^۲ و کاظم قاضی زاده^۳

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، حقوق و معارف اسلامی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، سیستان و بلوچستان، ایران، رایانامه: zeini@theo.usb.ac.ir
۲. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران، رایانامه: safari.a@atu.ac.ir
۳. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران، رایانامه: k.g hazizadeh@modares.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۲۵ شهریور ۱۴۰۴ تاریخ بازنگری: ۱۹ آبان ۱۴۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۸ آذر ۱۴۰۴ تاریخ انتشار: ۱۱ دی ۱۴۰۴ کلیدواژه‌ها: تحلیل تطبیقی، تفسیر، روایات، فریقین، آل عمران.	هدف: این پژوهش به تحلیل تطبیقی تفاوت روایات تفسیری شیعه و اهل سنت (فریقین) با تمرکز بر سوره آل عمران می‌پردازد. هدف اصلی، شناسایی مبانی اختلاف و تبیین حدود و گونه‌های این تفاوت‌ها در مهم‌ترین تفاسیر مأثور دو فرقه است. روش: پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با مطالعه روایات تفسیری ذیل آیات سوره آل عمران در مهم‌ترین تفاسیر مأثور شیعه و اهل سنت انجام شده است. داده‌ها با توجه به مبانی تفسیری دو فرقه و با طبقه‌بندی رویکردهای روایات، تحلیل شده‌اند. یافته‌ها: تفاوت‌های روایات تفسیری به دو دسته کلی (موجود در یک فرقه و غایب در دیگری) و جزئی (موجود در هر دو ولی با تفاوت‌های درونی) تقسیم می‌شوند. چهار گونه روایی «اخبار آینده»، «تمثیلی»، «جری و تطبیق با توسعه مفهوم» و «تأویلی (بیان معانی باطنی)» تنها در تفاسیر شیعه یافت شد. همچنین، روایات اهل سنت عمدتاً رویکرد نقلی دارند و از اختلاف درونی بیشتری (به‌ویژه در روایات سبب نزول) رنج می‌برند، در حالی که روایات شیعه بیشتر تفسیری-تحلیلی و تأویلی هستند و از وحدت بیشتری برخوردارند. نتیجه‌گیری: علت اصلی اختلاف، مبانی متفاوت دو فرقه در باب حجیت قول معصومین (علیه السلام) و عدالت صحابه است. علم و عصمت ائمه (علیهم السلام) به عنوان مبانی شیعه، باعث انسجام درونی و غنای معناگرایانه روایات تفسیری آن‌ها شده است. این مطالعه معیاری برای مآخذشناسی و انجام تحلیل‌های تطبیقی منطقی‌تر در مطالعات حدیثی ارائه می‌دهد.

استناد: زینی ملک آباد، هادی؛ و صفری، علی و قاضی زاده، کاظم (۱۴۰۴). تحلیل تطبیقی تفاوت روایات تفسیری فریقین با تأکید بر سوره آل عمران. *علوم حدیث تطبیقی*، ۱۲ (۲۳) ۱۵۶-۱۲۹.

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.

مقدمه

سلوک رفتاری مسلمانان بر پایه قرآن و روایات شکل می‌گیرد. اختلاف میان شیعه و اهل سنت عمدتاً ناشی از تفاوت در تفسیر قرآن است؛ تفسیری که خود بر اساس روایات تفسیری گوناگون بنا شده‌اند. تحلیل تطبیقی تفاسیر دو مذهب، بیش از هر چیز نیازمند شناخت دقیق تفاوت روایات تفسیری است. بررسی تفاوت‌های تفسیری فریقین - که موضوع پژوهش‌های گسترده‌ای بوده است - بدون تحلیل‌های زیربنایی، نتایج علمی و واقعی به همراه نخواهد داشت و بیشتر به ارزیابی‌های ذوقی و جهت‌گیری‌های مذهبی منتهی می‌شود.

از این رو، یکی از بایسته‌های پژوهشی که در برابر مطالعات تطبیقی شیعه و اهل سنت در حوزه قرآن و حدیث، نقش مقدماتی و پیشینی دارد و در عین حال ضرورتی انکارناپذیر محسوب می‌شود، روشن ساختن دو پرسش اساسی است:

۱. اختلاف روایات تفسیری فریقین بر چه مبانی استوار است؟
 ۲. حدود و ثغور این اختلافات در چه زمینه‌هایی قرار دارد؟
- با توجه به اینکه سوره مبارکه آل عمران دارای تنوع چشمگیری در روایات تفسیری است، پژوهش حاضر برای پاسخ‌گویی به پرسش‌های فوق، بر اساس مطالعه روایات تفسیری این سوره سامان یافته است.

الف. مبانی اختلاف روایات تفسیری فریقین

با تأکید بر منزلت صدوری حدیث در نظرگاه فریقین و با توجه به مبانی متفاوت آنان، رویکرد شیعه و اهل سنت نسبت به حدیث تفاوت بنیادین دارد. بر اساس این اختلاف مبانی، شیعه در نقل و نگارش احادیث تنها به روایات منقول از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه معصومین علیهم السلام توجه دارد؛ در حالی که اهل سنت علاوه بر احادیث پیامبر صلی الله علیه و آله، روایات صحابه و گاه تابعین را نیز معتبر می‌دانند. این تفاوت دیدگاه بر دو مبنای کلی استوار است:

۱. **مباحث امامت و خلافت:** شیعه معتقد است که نصّ الهی و پیامبر صلی الله علیه و آله بر خلافت و امامت علی علیه السلام و سپس فرزندان ایشان دلالت دارد؛ در مقابل، اهل سنت بر این باورند که پیامبر صلی الله علیه و آله برای خلافت کسی را تعیین نکرده و انتخاب خلیفه را به مسلمانان واگذار کرده است.

۲. **عدالت صحابه:** اهل سنت بر عدالت همه صحابه و اعتبار احادیث آنان تأکید دارند، در حالی که شیعه چنین مبنایی را نمی‌پذیرد (حلی، ۱۳۶۸: ۱۸۷-۲۰۱؛ همان، ۱۴۰۷: ۱۶۸-۱۷۲؛ بحرانی، ۱۴۰۶: ۱۸۲-۱۹۰؛ ۱۴۰۹: ۶۳-۸۹).

این اختلاف مبنایی در تعریف «تفسیر مآثور» - که خود نوعی حدیث به شمار می‌آید - نیز تأثیرگذار بوده است. در دیدگاه شیعه، روایت منقول از صحابه تنها در صورتی مآثور محسوب می‌شود که مستند به خود آنان باشد؛ اما در دیدگاه اهل سنت، روایت منقول از ائمه علیهم‌السلام اگر به صورت نقل از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نباشد، جزو تفسیر مآثور به شمار نمی‌آید (ذهبی، ۱۴۲۵: ۱۰۳/۱؛ معرفت، ۱۳۷۹: ۱۷/۲؛ مهدوی‌راد، ۱۳۸۲: ۱۲۶).

در خصوص اعتبار و حجیت مآثور از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، میان فریقین اختلافی وجود ندارد (ابن کثیر دمشقی، ۱۴۱۹: ۹/۱؛ معرفت، ۱۳۷۹: ۲۱/۱). اما در حجیت و اعتبار مآثور از ائمه علیهم‌السلام و صحابه، اختلافات جدی مطرح است. شیعه قول، فعل و تقریر امام علیه‌السلام را همانند قول، فعل و تقریر پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم دارای حجیت می‌داند و برای اثبات این دیدگاه به دلایل نقلی و عقلی استناد می‌کند؛ دلایل نقلی نیز به دو دسته قرآنی و روایی تقسیم می‌شوند.

۱. دلایل نقلی

یک. دلایل قرآنی

از جمله دلایل قرآنی بر حجیت و جایگاه اهل بیت علیهم‌السلام در نقل و بیان احکام، آیه تطهیر است که می‌فرماید: ﴿إِنَّمَا يَرِيْدُ اللّٰهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ اَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا﴾ (احزاب: ۳۳).

خداوند تنها اراده کرده است آلودگی را از شما خاندان پیامبر بزداید و شما را پاک و پاکیزه گرداند. این آیه در منابع تفسیری شیعه و اهل سنت به عنوان دلیل بر عصمت اهل بیت علیهم‌السلام مورد استناد قرار گرفته است (طوسی، بی تا: ۳۳۹/۸-۳۴۰؛ بلاغی نجفی، ۱۴۲۰: ۱۸۷/۱؛ مهدوی‌راد، ۱۳۸۲: ۱۴۲؛ واحدی، ۱۴۱۱: ۳۶۸؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۸: ۹۹۲/۲؛ طبرسی، ۱۴۰۶: ۵۵۹/۸؛ طباطبائی، ۱۳۹۳: ۳۱۱/۱۶).

دلیل قرآنی دیگر، آیه ذکر است که می‌فرماید: ﴿... فَسْأَلُوا اَهْلَ الذِّكْرِ اِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُوْنَ﴾ (نحل: ۴۳). یعنی: اگر نمی‌دانید، از اهل ذکر بپرسید. در روایات متعدد، مقصود از «اهل ذکر» اهل بیت علیهم‌السلام دانسته شده است. چنان‌که از امام علی علیه‌السلام نقل شده است که در پاسخ به پرسشی درباره

این آیه فرمود: «والله إنا لنحن أهل الذكر، نحن أهل العلم و نحن معدن التأويل و التنزيل»؛ به خدا سوگند، ما اهل ذکر هستیم؛ ما اهل علم هستیم و ما معدن تأویل و تنزیل قرآن هستیم (مجلسی، بحار الأنوار، ۱۷۳/۲۳؛ حسانی، ۱۴۱۱: ۴۳۴/۱).

همچنین جابر از امام باقر علیه السلام روایت کرده است که فرمود: «اهل ذکر ما هستیم» (کلینی، ۱۳۶۵: ۲۱۰/۱؛ طوسی، بی تا: ۳۸۴/۶).

دو. دلایل روایی

مهم‌ترین دلیل روایی شیعه در اثبات حجیت اهل بیت علیهم السلام، حدیث ثقلین است (عاملی، ۱۴۰۹: ۳۴/۲۷). در این حدیث، اهل بیت علیهم السلام به عنوان «ثقل اصغر» در کنار قرآن قرار گرفته‌اند و ضرورت رجوع به هر دوی آنها مورد تأکید قرار گرفته است؛ به گونه‌ای که دوری از ضلالت و گمراهی منوط به تمسک هم‌زمان به قرآن و اهل بیت علیهم السلام دانسته شده است. شیخ طوسی حدیث ثقلین را دالّ بر حجیت عترت می‌داند (طوسی، بی تا: ۵/۱) و علامه طباطبایی نیز در تفسیر آیه ۴۴ سوره نحل، پس از بیان حجیت قول پیامبر صلی الله علیه و آله در تفسیر، قول ائمه علیهم السلام را با استناد به حدیث ثقلین ملحق به قول پیامبر دانسته و آن را دارای حجیت معرفی کرده است (طباطبایی، ۱۳۹۳: ۲۶۱/۱۲).

یکی دیگر از ادله روایی حجیت سنت ائمه معصومین علیهم السلام، حدیث سفینه است که متن آن چنین است: «... عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله أَنَّهُ قَالَ: أَهْلُ بَيْتِي كَسَفِينَةِ نُوحٍ مَنْ رَكِبَهَا نَجَا وَ مَنْ تَخَلَّفَ عَنْهَا غَرِقَ»؛ پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: اهل بیت من همانند کشتی نوح هستند؛ هر کس بر آن سوار شود نجات می‌یابد و هر کس از آن روی گردان شود، غرق خواهد شد (عاملی، ۱۴۰۹: ۳۴/۲۷).

در مقابل، علمای اهل سنت با تکیه بر نظریه عدالت صحابه، سنت و مواضع آنان را حجت دانسته‌اند (ذهبی، ۱۴۲۵: ۶۵/۱) و عقیده خود را به قرآن و روایات مستند ساخته‌اند. دلیل قرآنی آنان آیه «وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَ يَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا» (بقره: ۱۴۳) است. عبدالرحمن رازی در الجرح و التعديل می‌گوید که پیامبر صلی الله علیه و آله «وسطاً» را به عدالت صحابه تفسیر کرده است (رازی، ۱۲۷۱: ۷/۱). مهم‌ترین دلیل روایی اهل سنت نیز حدیثی است که در آن پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: «أصحابی كالنجوم بأيهم اقتديتم اهتديتم...»؛ اصحاب من همچون ستارگان هستند؛ به هر کدام از آنان که اقتدا کنید، هدایت خواهید شد (زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۲۸/۲).

با این حال، از دیدگاه اهل سنت در سوره مبارکه آل عمران، استنادی بر عدالت قول صحابه یافت نمی‌شود. افزون بر این، پژوهش حاضر در صدد رد دلایل اهل سنت نیست؛ زیرا این موضوع در مواضع مختلف به‌طور مستوفی مورد بررسی قرار گرفته است.

بر اساس تحلیل، مهم‌ترین مبانی شیعه در حجیت قول معصومین علیهم‌السلام دو اصل علم و عصمت امام است. شیعه با استناد به این دو مبنا، حجیت سخن امامان را اثبات می‌کند. این مبانی افزون بر پشتوانه دلایل نقلی، بر سیره عقلایی نیز مبتنی هستند و موجب اطمینان‌آوری می‌شوند. بررسی اجمالی این دو اصل — که رابطه لازم و ملزومی با یکدیگر دارند — علاوه بر تبیین دلایل نقلی، اعتبار عقلایی آن را نیز آشکار می‌سازد.

در تعریف عصمت گفته‌اند: عصمت لطفی پنهانی است که خداوند به انسان مکلف اعطا می‌کند؛ به‌گونه‌ای که فرد، با وجود توانایی بر انجام گناه، هیچ انگیزه‌ای برای ترک اطاعت و ارتکاب معصیت نخواهد داشت (حلی، ۱۳۶۸: ۳۷). بر این اساس، معصوم به واسطه این لطف الهی از هرگونه گناه، سهو و خطا مصون می‌ماند.

متکلمان امامیه و اسماعیلیه، عصمت امام را واجب می‌دانند (طوسی، ۱۳۹۹: ۳۹۰) و برای اثبات آن دلایل عقلی فراوان ذکر کرده‌اند (همان: ۳۹۰-۳۹۱؛ همچنین نک: حلی، ۱۳۶۸: ۴۱-۴۳؛ همان، ۱۴۰۷: ۱۶۴-۱۶۸؛ بحرانی، ۱۴۰۶: ۱۷۷-۱۷۹؛ عاملی، ۱۴۰۹: ۱۲۴-۱۵۴؛ موسوی زنجانی، بی‌تا: ۴۱/۱-۴۴).

به عصمت امام در قرآن و روایات نیز تصریح شده است (کلینی، ۱۳۶۵: ۲۰۳/۱؛ همچنین نک: مجلسی، ۱۴۰۴: ۱۰۹/۱۷؛ ۱۶۴/۲۵ و ۱۹۲؛ ۵۷/۳۶؛ ۸۲/۳۸؛ ۳۸۷/۶۵؛ عاملی، وسائل الشیعه، ۱۳۰/۲۷). از جمله آیات مهم در این زمینه می‌توان به آیه ابتلاء ابراهیم علیه‌السلام اشاره کرد: «وَ إِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَ مِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ» (بقره: ۱۲۴).

همچنین آیه تطهیر: «إِنَّمَا يَرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيَطَهِّرَ كُمْ تَطْهِيرًا» (احزاب: ۳۳).

این آیات در منابع کلامی و تفسیری شیعه به عنوان ادله قرآنی عصمت اهل بیت علیهم السلام مورد استناد قرار گرفته‌اند (حلی، الباب الحادی عشر: ۱۸۵؛ امینی، بررسی مسائل کلی امامت: ۱۸۹-۱۹۲؛ مصباح یزدی، آموزش عقاید: ۳۱۹).

علاوه بر روایات فراوانی که بر علم امام تأکید کرده‌اند (کلینی، ۱۳۶۵: ۱/۲۲۴-۲۲۵، ۲۶۲-۲۵۵؛ نهج البلاغه، خطبه‌های ۱۴۳، ۱۴۷، ۱۵۰ و ۲۳۴)، ارتباط وثیق میان علم و عصمت نیز تبیین شده است. در مورد علم امام گفته‌اند: چون عصمت امام واجب است، لازم است که امام جامع اصول کمالات نفسانی همچون علم، عفت و دیگر فضایل باشد. امام باید نسبت به تمامی آنچه که امامت بدان نیازمند است — از علوم دینی و دنیوی مانند مسائل شرعی، سیاسی، آداب و حکومت — آگاهی کامل داشته باشد؛ زیرا اگر در یکی از این حوزه‌ها که امامت به آن نیازمند است جاهل باشد، در انجام وظایف خود اخلال ایجاد می‌کند و این امر با عصمت منافات دارد (بحرانی، ۱۴۰۶: ۱۷۹).

با توجه به تفاوت‌های بنیادین در نگاه فریقین نسبت به جایگاه صحابه و ائمه علیهم السلام و در نتیجه تفاوت دیدگاه آنان درباره مآثور از ایشان و نیز با عنایت به این نکته که شیعه ائمه علیهم السلام را از نظر علم و فضیلت برتر از صحابه می‌داند، بررسی تفاوت‌های روایات تفسیری منقول از آنان در عرصه تطبیق اهمیت ویژه‌ای می‌یابد. بر این اساس، پژوهش حاضر درصدد است تا تفاوت‌های روایات تفسیری فریقین را با تأکید بر سوره آل عمران — که در مهم‌ترین تفاسیر مآثور دو فرقه نقل شده است — تحلیل نماید. این تحلیل از یک سو مبانی هر یک از فریقین را روشن‌تر می‌سازد و از سوی دیگر میزان اختلاف آنان را آشکار کرده و امکان دآوری دقیق‌تر درباره نوع تفاسیر مآثور را فراهم می‌آورد.

نوآوری این پژوهش در ارائه معیاری مناسب برای مآخذشناسی کلی منابع روایات تفسیری شیعه و اهل سنت است؛ به گونه‌ای که با شناخت دقیق رویکرد منابع در هر دو مذهب، بتوان در عرصه فعالیت‌های پژوهشی تحلیل‌های تطبیقی منطقی و روشمند انجام داد. به عنوان نمونه، مقایسه روایات تفسیری که اساساً فاقد مؤلفه‌های مشترک هستند، نمی‌تواند مبنای مناسبی برای بررسی تطبیقی باشد؛ در حالی که با معیار مآخذشناسی پیشنهادی، امکان انتخاب و تطبیق روایات هم‌سنخ فراهم خواهد شد.

ب. روایات تفسیری و رویکردهای متفاوت آنها

با بررسی‌های انجام‌گرفته در روایات تفسیری فریقین در گستره سوره آل عمران، چنین به‌دست آمد که روایات تفسیری به‌طور کلی دارای رویکردهای متفاوتی هستند: رویکرد نقلی، رویکرد تفسیری - تحلیلی و رویکرد تأویلی.

۱. رویکرد نقلی

روایات با رویکرد نقلی روایاتی هستند که در آنها موضوعاتی مطرح شده است که در آن مجال برای اجتهاد و اظهار نظر مفسر باقی نمی‌ماند. روایاتی که دارای این رویکرد هستند به چند دسته تقسیم می‌شوند که عبارتند از: روایات لغوی، روایات فضای نزول و روایات اخبار غیبی. روایات لغوی خود شامل دو دسته روایات بیان معانی واژگان و روایات بیان معانی واژگان با استشهاد به قول عرب می‌شود. روایات فضای نزول خود شامل روایات سبب نزول و روایات بیان وقایع فضای نزول می‌شود و روایات اخبار غیبی نیز به روایات اخبار گذشتگان و روایات اخبار آینده تقسیم می‌شود.

۲. رویکرد تفسیری - تحلیلی

روایاتی که رویکرد تفسیری و تحلیلی دارند در آنها موضوعاتی مطرح شده است که در آن مجال برای اجتهاد و اظهار نظر مفسر وجود دارد. این روایات خود به دو دسته تقسیم می‌شوند: روایات تبیینی و روایات تمثیلی. روایات تبیینی نیز خود شامل چند دسته روایات تفسیر ظاهر، روایات مخصص آیات عام، روایات مقید آیات مطلق و روایات مبین آیات مجمل.

۳. رویکرد تأویلی

در روایات دارای رویکرد تأویلی مطالبی مطرح می‌شود که بر اساس ظاهر و لفظ آیات قرآن نمی‌توان به آن مطالب رسید، بلکه مطالب مطرح شده در آنها یا از نوع مصادیق عینی و خارجی آیات بوده و یا اینکه از سنخ بطون آیات است.

این دسته از روایات شامل روایات بیان مصداق، روایات جری و تطبیق با توسعه مفهوم و روایات تأویلی (بیان معانی باطنی) است.

لازم به ذکر است که با توجه به گستردگی حجم روایات فریقین و یکسانی تقریبی رویکردهای ذکر شده در این روایات، محدوده پژوهش، روایات نقل شده ذیل تفسیر سوره آل عمران می‌باشد.

ج. تفاوت‌های روایات تفسیری فریقین با تأکید بر رویکردهای مختلف

در مورد تفاوت‌های میان روایات تفسیری فریقین باید گفت که این تفاوت‌ها به دو دسته تفاوت‌های کلی و جزئی تقسیم می‌شوند؛ منظور از تفاوت‌های کلی این است که دسته‌ای از روایات که در تفاسیر مآثور یکی از فریقین یافت می‌شود، در تفاسیر مآثور فرقه دیگر نیست و منظور از تفاوت‌های جزئی، تفاوت میان روایاتی است که در تفاسیر مآثور هر دو فرقه وجود دارد.

۱. تفاوت‌های کلی

چند مورد از انواع روایات تفسیری فوق‌الذکر در تفاسیر مآثور یکی از فریقین یافت می‌شود، این موارد عبارتند از: ۱. روایات اخبار آینده؛ ۲. روایات تمثیلی؛ ۳. روایات جری و تطبیق با توسعه مفهوم؛ ۴. روایات تأویلی (بیان معانی باطنی)، این گونه‌های روایات تفسیری در تفاسیر مآثور شیعه موجود است، ولی در تفاسیر مآثور اهل سنت یافت نشد. در ادامه ضمن بیان هر کدام از این گونه روایات نمونه‌هایی از آن نیز ذکر می‌شود.

یک. روایات اخبار آینده

بیان شد که روایات اخبار غیبی به دو دسته روایات اخبار گذشتگان و روایات اخبار آینده تقسیم می‌شود. روایات اخبار گذشتگان در تفاسیر مآثور هر دو فرقه موجود می‌باشد، اما روایات اخبار آینده تنها در تفاسیر شیعه وجود دارد.

در این گونه از روایات مطالبی که مربوط به آینده است و هنوز رخ نداده بیان شده است، مانند روایت زیر:

در تفسیر عیاشی ذیل آیه ﴿أَفَعَبِيرِ دِينَ اللَّهِ يَبْغُونَ وَ لَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعًا وَ كَرْهًا وَ إِلَيْهِ يُرْجَعُونَ﴾ (آل عمران: ۸۳)، آمده است که «رفاعه ابن موسی» گفت: شنیدم که امام صادق (ع) فرمود: «و لَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعًا وَ كَرْهًا»، امام فرمود: هنگامی

که قائم علیه السلام به پا خیزد زمینی نمی ماند مگر آنکه در آن به این گواهی ندا داده می شود که خدایی جز خدای یگانه نیست و اینکه محمد فرستاده خداست ... (عیاشی، ۱۳۸۰: ۱/۱۸۳ و ۱۸۴، ح ۸۱ و ۸۲؛ قمی، ۱۳۶۷: ۱/۱۲۸) در این روایت به واقعه ظهور قائم علیه السلام اشاره شده است. اینک این روایات تنها در تفاسیر مآثور و روایات شیعه یافت می شود به این دلیل است که ائمه علیهم السلام با توجه به علم و عصمت، از علم لدنی برخوردارند و از آینده مطلع می باشند چنانکه علی علیه السلام در خطبه ۱۷۵ نهج البلاغه در مورد علم غیب خود می فرماید: «به خدا قسم اگر بخواهم می توانم هر یک از شما را خبر دهم که از کجا آمده؟ و به کجا می رود؟ و امورش چگونه خواهد بود؟ ...» (نهج البلاغه، خطبه ۱۷۵)

دو. روایات تمثیلی

گفته شد روایاتی که رویکرد تحلیلی دارند به دو دسته روایات تبیینی و روایات تمثیلی تقسیم می شوند. روایات تبیینی و همه انواع مندرج در آن در تفاسیر مآثور هر دو فرقه وجود دارد، اما روایات تمثیلی تنها در تفاسیر مآثور شیعه یافت شد. در این گونه از روایات مراد آیه با تمثیلی بیان شده است. مانند روایتی که در زیر می آید:

در تفسیر نور الثقلین ذیل آیه ﴿إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ...﴾ (آل عمران: ۱۹)، آمده است: «... عن أبي جعفر عليه السلام قال: سمعته يقول: الإسلام لا يشرك الايمان والايمن يشرك الإسلام و هما في القول والفعل يجتمعان، كما صارت الكعبة في المسجد والمسجد ليس في الكعبة و كذلك الايمان يشرك الإسلام والإسلام لا يشرك الايمان و قد قال الله عز و جل: ﴿قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ﴾ فقول الله عز و جل أصدق القول، ...» (عروسی حویزی، ۱۴۱۵: ۱/۳۲۳، روایات دیگر را بنگرید در: عیاشی، ۱۳۸۰: ۱/۱۶۶ و ۲۰۲).

در این روایت رابطه ایمان و اسلام، با تمثیل زیبایی از سوی امام باقر علیه السلام بیان شده است، بدین صورت که رابطه ایمان و اسلام مثل رابطه مسجد و کعبه است، یعنی همان گونه که کعبه در داخل مسجد است و مسجد در داخل کعبه نیست، ایمان در داخل اسلام است ولی اسلام در داخل ایمان نیست و به عبارت منطقی میان اسلام و ایمان رابطه عموم و خصوص مطلق برقرار است.

استفاده از تمثیل در انتقال و تفهیم مطالب یکی از روش‌هایی است، که همواره بدان توجه شده است، چنانکه اگر مطلبی از ذهن شنونده دور باشد و یا برای وی گنگ و نامفهوم باشد، برای تقریب مطلب به ذهن او از تمثیل استفاده می‌شود. زرکشی در البرهان به نقل از زمخشری آورده است که: برای کشف معانی و نزدیک ساختن چیز پنداشته شده به شاهد از تمثیل استفاده می‌شود (زرکشی، البرهان، ۲۵۸) سیوطی در الإتقان آورده است: «مثال زدن عرب‌ها و نظیر آوردن علما اهمیت بسزایی در آشکار کردن دقایق مخفی و پرده برداشتن از حقایق دارد که پوشیده نیست، مثال، متخیل را در شکل حقیقت و پنداشته شده را در شکل امر یقینی عرضه می‌کند و غایب را همچون دیده شده ارائه می‌دهد» (سیوطی، ۱۴۲۵: ۷۳۵).

نقش تمثیل در انتقال مفاهیم و آشکار کردن معانی بسیار مهم می‌باشد و به همین علت قرآن کریم نیز در بسیاری از موارد برای تفهیم بهتر مطلب از تمثیل استفاده نموده است، چنانکه قرآن می‌فرماید: ﴿وَيُضَرْبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ (نور، ۳۵) و در جای دیگر می‌فرماید: ﴿وَلَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ فَأَبَى أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كُفُورًا﴾ (اسراء، ۸۹) معصومین (ع) نیز در به عنوان قرآن ناطق گاهی در تفهیم مطالب از این شیوه استفاده می‌نمودند.

سه. روایات جری و تطبیق با توسعه مفهوم

گفته شد روایات جری و تطبیق به دو دسته روایات بیان مصداق و روایات جری و تطبیق با توسعه مفهوم تقسیم می‌شود، روایات بیان مصداق در تفاسیر مآثور هر دو فرقه موجود است، اما روایات جری و تطبیق با توسعه مفهوم تنها در تفاسیر مآثور شیعه یافت می‌شود؛ مانند روایت زیر:

در تفسیر عیاشی ذیل آیه ﴿... كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّى لَكَ هَذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾ (آل عمران: ۳۷)، به نقل از امام باقر (ع) روایتی آمده که خلاصه آن چنین است: روزی علی (ع) پس از آنکه سه روز در خانه غذایی نداشتند به خانه آمد و پیامبر (ص) نیز در خانه آنها بود، در این هنگام فاطمه (ع) ظرفی از نان و گوشت آورد، علی (ع) فرمود: ای فاطمه این را از کجا آورده‌ای؟ فرمود: «هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ»؛ پس پیامبر (ص) فرمود: این مثل داستان زکریا است، هنگامی که بر مریم در محراب وارد شد و در نزد او غذایی دید و گفت: این از کجا برای تو (آمده است؟ او

در پاسخ می‌گفت: «این از جانب خداست، که خدا به هر کس بخواهد، بی‌شمار روزی می‌دهد... (عیاشی، ۱۳۸۰: ۱۷۱/۱ و ۱۷۲، روایات دیگر در این مورد را بنگرید در: همان، ۱۷۷؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵: ۳۳۵/۱ و ۳۴۲ و ۳۴۳ و ۳۵۳ و ۳۷۰ و ۳۷۱؛ بحرانی، ۱۴۱۶: ۶۴۱/۱) در این روایت مضمون آیه فوق، جری و بر قضیه فاطمه علیها السلام و نازل شدن غذای الهی بر ایشان، تطبیق شده است.

این دسته از روایات دارای انواعی است:

گاهی حادثه‌ای را بر واقعه‌ای که در زمان‌های گذشته رخ داده است تطبیق می‌کنند، چنانکه در روایت فوق، نزول غذا از نزد خداوند برای فاطمه علیها السلام بر نزول غذای الهی بر مریم که در این آیات داستان آن نقل شده است تطبیق شده است.

گاهی این روایات ویژگی‌های فردی را با ویژگی‌های فردی که در قرآن آمده است تطبیق می‌کنند، چنانکه در روایتی که در تفسیر عیاشی و تفسیر نورالثقلین ذیل آیه (آل عمران: ۶۸)؛ آمده است، مفهوم آیه که در مورد حضرت ابراهیم علیه السلام می‌باشد، بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله تطبیق شده است (عیاشی، ۱۳۸۰: ۱۷۷/۱؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵: ۳۵۳/۱؛ بحرانی، ۱۴۱۶: ۶۴۱/۱).

گاهی نیز این روایات مفهوم کلی آیه‌ای را که مربوط به زمان خاصی نبوده اما مربوط به افراد خاصی است، گرفته و بر غیر افراد منظور، تطبیق می‌کنند، مانند همان روایتی که در تفسیر نورالثقلین ذیل آیه (آل عمران: ۹۷)؛ آمده است و در آن روایت، مفهوم آیه که در مورد انسانها است بر غیر ذوی‌العقول نیز تطبیق شده است (عروسی حویزی، ۱۴۱۵: ۳۷۰/۱ و ۳۷۱).

چهار. روایات تأویلی (بیان معانی باطنی)

روایات بیان معانی باطنی نیز تنها در تفاسیر ماثور شیعه یافت شد. به عنوان مثال می‌توان به روایتی که در ذیل آیه ۷ سورة آل عمران در تفسیر عیاشی نقل شده اشاره نمود که در این روایت «آیات محکمات» به امیرالمؤمنین و ائمه علیهم السلام و «آخر متشابهات» به فلان و فلان و فلان تأویل شده است (عیاشی، ۱۳۱۸۰: ۱۶۲/۱).

همچنین در روایتی که در تفسیر عیاشی ذیل آیه ﴿لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ...﴾ (آل عمران: ۹۲)، آمده است، «البر» به ائمه علیهم السلام تأویل شده است (همو، ۱۸۴؛ موارد دیگر را بنگرید در: همو، ۱۶۵ و ۱۶۶ و ۱۸۱ و ۱۸۴ و ۱۹۴ و ۲۰۲؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵: ۳۵۸/۱ و ۳۷۷؛ بحرانی، ۱۴۱۶: ۶۰۵/۱ و ۶۲۷ و ۶۴۶ و ۶۴۷ و ۶۵۶ و ۶۷۲؛ قمی، ۱۳۶۷: ۱۰۶/۱).

روشن است که معانی بیان شده در این روایات از قبیل بیان معنای ظاهر لفظ نیست و معنی بیان شده در حقیقت معانی باطنی آیات است.

۲. تفاوت‌های جزئی

تفاوت‌های جزئی، تفاوت میان روایات تفسیری از جهت وجود و عدم وجود گونه‌روایی خاصی در تفاسیر مآثور یکی از فریقین نیست؛ بلکه منظور تفاوت میان گونه‌های مختلف روایات تفسیری است که در تفاسیر مآثور هر دو فرقه موجود می‌باشند، به عنوان مثال یک گونه از روایات تفسیری در تفاسیر مآثور یکی از دو فرقه بیشتر مشاهده می‌شود و

تفاوت‌های جزئی در میان گونه‌های مختلف روایات تفسیری ذیل مشاهده می‌شود: ۱. روایات بیان معانی واژگان با استشهاد به قول عرب؛ ۲. روایات سبب نزول؛ ۳- روایات تفسیر ظاهر. همه گونه‌های روایات تفسیری فوق در تفاسیر مآثور هر دو فرقه موجود است؛ اما از جهات گوناگون دارای تفاوت‌هایی می‌باشند که در ادامه این تفاوت‌ها با توجه به این گونه‌ها بیان می‌شود.

یک. روایات بیان معانی واژگان با استشهاد به قول عرب

برای فهم الفاظ غریبی که در قرآن وجود دارد، مفسران گاهی به کلام و شعر عرب استشهاد می‌کردند و با استناد به آن به بیان معنای آیات می‌پرداختند.

این گونه از روایات که در آنها به کلام عرب استشهاد شده است، در هر دو دسته تفاسیر شیعه و اهل سنت وجود دارد؛ اما در تفاسیر مآثور اهل سنت تعداد بیشتری از این روایات مشاهده می‌شود.

در میان روایات تفسیری منقول از صحابه و تابعین، روایات منسوب به ابن عباس بیشترین سهم را به خود اختصاص داده است، که بهترین نمونه آن سؤالاتی است که نافع بن الأزرق از وی پرسیده است و او همه را با استشهاد به شعر عرب پاسخ گفته است، این سؤال و پاسخ‌ها در مجموعه‌ای بالغ بر صد سؤال و پاسخ با عنوان مسائل نافع بن الأزرق گردآوری شده است. اهمیت استشهاد به شعر از صدر اسلام مورد توجه بوده است؛ علاوه بر اثر منسوب به ابن عباس سیوطی نیز از ابن عباس نقل می‌کند که: «شعر دیوان عرب است، پس هنگامی که معنای حرفی از قرآن که خداوند آن را به زبان عرب نازل کرده است ندانیم، به دیوان عرب رجوع می‌کنیم و شناخت آن حرف را از آن باز می‌جوییم» (سیوطی، الإیتقان، ۳۱۰) همچنین سیوطی از وی نقل می‌کند که: «هنگامی که از واژه‌های غریب قرآن از من می‌پرسید، معنای آن را در شعر بجویید، زیرا شعر دیوان عرب است.» (همو).

علت اینکه این گونه روایات در تفاسیر مآثور شیعی کمتر یافت می‌شود را می‌توان با توجه به آنچه که در مورد علم امام گفته شد دریافت. در کلمات ائمه معصومان (علیهم‌السلام) نیاز چندانی به استشهاد به شعر وجود ندارد؛ زیرا آنها از سرچشمه علم الهی و لدنی برخوردار هستند.

در حقیقت استشهاد بیشتر مورد استفاده کسی است که در فهم مطلبی اجتهاد و کوشش می‌کند و به نتیجه به‌دست آمده یقین ندارد؛ بنابراین ابتدا برای یقین خود و سپس یقین دیگران به مطلبی که دیگران گفته‌اند استشهاد می‌کند، اما کسی که از علم لدنی برخوردار است نیازی به استشهاد ندارد و اگر گاهی نیز در کلامش مواردی از استشهاد پیدا شود تنها برای فهم بهتر شنونده است نه فهم خودش. نمونه‌ای از این گونه روایات در زیر می‌آید:

در تفسیر الدر المنثور ذیل آیه ﴿مَثَلُ مَا يَنْفِقُونَ فِي هَذِهِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَثَلِ رِيحٍ فِيهَا صِرٌّ أَصَابَتْ حَرْثَ قَوْمٍ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ فَأَهْلَكَتْهُ...﴾ (آل عمران: ۱۱۷)، «أَخْرَجَ الطُّسْتِي فِي مَسَائِلِهِ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّ نَافِعَ بْنَ الْأَزْرَقِ سَأَلَهُ عَنْ قَوْلِهِ فِيهَا صِرٌّ قَالَ: بَرْدٌ قَالَ: فَهَلْ تَعْرِفُ الْعَرَبُ ذَلِكَ قَالَ: نَعَمْ أَمَّا سَمِعْتُ قَوْلَ نَابِغَةَ بَنِي ذُبْيَانَ: لَا يَبْرُدُونَ إِذَا مَا الْأَرْضُ جَلَّلَهَا* صِرَّ الشِّتَاءِ مِنَ الْأَمْحَالِ كَالْأَدَمِ» (سیوطی، ۱۴۰۴: ۱۰/۱، ۱۱، ۲۳، ۶۵، ۴۰، ۶۷، ۷۰، ۷۲، ۸۲ و ۸۵. و روایات شیعی را بنگرید در: بحرانی، ۱۴۱۶: ۶۱۰/۱؛ عیاشی، ۱۳۸۰: ۱۸/۱؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵: ۳۵۵/۱). در این روایت ابن عباس معنای واژه «صِرٌّ» را «سردی» بیان کرده و به قول نابغه بنی ذبیان استشهاد کرده است.

دو. روایات سبب نزول

در مورد تعریف اصطلاح سبب نزول (ر.ک: زرقانی، مناهل العرفان فی علوم القرآن، ۸۱/۱؛ رجبی، روش تفسیر قرآن، ۱۱۹) و تفاوت آن با شأن نزول مستوفی سخن گفته شده است. (ر.ک: معرفت، ۱۳۷۵: ۶۵ و ۶۶، همچنین رگ همو، ۱۴۱۶: ۱۱۲/۱ - ۱۱۴) و همین نشان از اهمیت ویژه آن در تفسیر دارد؛ از سوی دیگر اهمیت سبب نزول با تأکید بر فوائد ویژه آن در تفسیر قرآن بر کسی پوشیده نیست؛ برخی از آیات، هرچند ممکن است گاهی بدون آگاهی از سبب نزول، معنای آنها روشن باشد، اما در برخی از موارد، آگاهی از سبب نزول فهم آیات را آسان‌تر و مفاد آیه را شفاف‌تر می‌سازد و حتی در پاره‌ای از موارد، بدون آگاهی از آن، مفاد آیه مبهم می‌ماند و نوعی تشابه بر آن حاکم می‌شود، در مواردی نیز که بدون سبب نزول معنای آیه روشن است، شناخت سبب نزول برای آگاهی از جزئیات موضوع مطرح شده سودمند است (رجبی، ۱۳۸۳: ۱۱۹).

به دلایلی که در فوق ذکر شد، روایات سبب نزول جایگاه ویژه‌ای در میان روایات تفسیری دارد. به علت جایگاه ویژه سبب نزول در تفسیر، مفسران از دیرباز به مسأله اهمیت سبب نزول در فهم آیات توجه داشتند، در هر دو دسته از تفاسیر مآثور شیعه و اهل سنت از این گونه روایات یافت می‌شود. در روایات تفسیری اهل سنت گاهی در میان روایاتی که به عنوان سبب نزول برای يك آیه ذکر شده است اختلاف مشاهده می‌شود، چنانکه روایتی سبب نزول آیه را مطلبی ذکر می‌کند و روایت دیگر مطلب دیگری را به عنوان سبب نزول بیان می‌دارد.

این مطلب بیشتر در میان روایات تفسیری اهل سنت مشاهده می‌شود و در تفاسیر شیعی کمتر، علت این مطلب ممکن است این باشد که روایات تفسیری شیعه بر گرفته از ائمه معصومین (ع) است و ائمه (ع) نیز همگی از يك چشمه معرفت سیراب شده‌اند، ولی روایات تفسیری اهل سنت از افراد گوناگونی از صحابه و تابعین نقل شده است که گاه این افراد در مسائل گوناگون اختلاف نظر داشته‌اند و به همین علت روایات منقول از آنها دارای اختلاف است. البته لازم به ذکر است که این تحلیل بر اساس بررسی صورت گرفته در سوره مبارکه آل عمران است.

از جمله روایاتی که می‌توان به عنوان شاهد بر این مدعا ذکر کرد روایاتی است که ذیل آیه ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَٰئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ وَلَا يَكْلَمُهُمُ اللَّهُ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ (آل عمران: ۷۷)، در تفسیر طبری و الدر المنثور آمده است.

برخی از این روایات نزول آیه را در مورد احبار یهود، یعنی ابی‌رافع، کنانه ابن ابی الحقیق، کعب بن الأشرف و حی بن اخطب ذکر می‌کنند و برخی از روایات مورد نزول را اشعث بن قیس و برخی دیگر از روایات نزول آیه را در مورد فرد دیگری بیان می‌کنند. (سیوطی، ۱۴۰۴: ۴۴/۲؛ طبری، ۱۴۱۲: ۲۲۹/۳ و ۲۳۰؛ نمونه‌های دیگر را بنگرید در: همو، ۲۳۲/۳).

نمونه‌ای از روایات سبب نزول که در تفاسیر مآثور هر دو فرقه در ذیل آیه‌ای خاص ذکر شده است روایت زیر است:

در ذیل آیه ﴿وَ مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَغُلَّ وَ مَنْ يَغْلُلْ يَأْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ وَ هُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾ (آل عمران: ۱۶۱)، در تفسیر البرهان سبب نزول آیه به نقل از امام صادق (ع) چنین بیان شده است که در روز بدر پارچه مخمل قرمز رنگی از غنائم مفقود می‌شود و عده‌ای می‌گویند که پیامبر آن را برداشته است، که خداوند آیه فوق را برای تبرئه کردن پیامبر نازل می‌کند (بحرانی، ۱۴۱۶: ۷۰۹/۱ و ۷۱۰).

در روایات اهل سنت دو نوع سبب نزول برای آیه ذکر شده است؛ یکی منقول از ابن عباس که مطابق با روایت فوق است و روایت دیگر به نقل از ضحاک است که سبب نزول آیه را چنین بیان می‌کند که پیامبر ﷺ افرادی را برای جنگ فرستاد و سپس غنائم به‌دست آمده را میان آنها تقسیم نکرد، در نتیجه آیه فوق نازل شد (طبری، ۱۴۱۲: ۱۰۲/۴ و ۱۰۳؛ نمونه‌های دیگر از روایات سبب نزول در تفاسیر مأثور شیعه و اهل سنت را بنگرید در: عیاشی، ۱۳۸۰: ۲۰۶/۱؛ بحرانی، ۱۴۱۶: ۷۰۹/۱ - ۷۱۳، ۷۲۷ و ۷۲۸؛ طبری، ۱۴۱۲: ۱۲۸/۳، ۱۲۹، ۱۴۵، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۲، ۲۴۱ و ۲۴۲ و ۵۶/۴، ۵۷، ۵۸، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۱۷ و ۱۱۸؛ سیوطی، ۱۴۰۴: ۳۸/۲، ۴۴، ۴۹، ۷۱، ۱۰۱، ۱۰۲ و ۱۱۰).

از این دو روایت، روایت اول که همگام با روایت امام صادق (ع) است صحیح‌تر به نظر می‌رسد، چراکه از ساحت پیامبر ﷺ دور است که اموال و غنائم به‌دست آمده را میان افراد تقسیم نکند و سپس خداوند برای تذکر به پیامبر ﷺ آیه‌ای را نازل کند مفسران دیگر در این مورد به ترجیح این روایات نپرداخته‌اند و حتی برخی از آنها با توجه به دو نوع سبب نزول ذکر شده، دو نوع تفسیر برای آیه ذکر کرده‌اند (قرطبی، بی‌تا، ۲۵۴/۴ و ۲۵۵).^۱

سه. روایات تفسیر ظاهر

این دسته از روایات موجود در تفاسیر مأثور شیعه و اهل سنت که می‌توان گفت بیشترین سهم روایات تفسیری را به خود اختصاص داده‌اند، روایاتی هستند که در آنها مراد آیات الهی بیان شده است و در حقیقت این روایات به تفسیر آیات می‌پردازد.

این گونه از روایات در هر دو دسته از تفاسیر مأثور شیعه و اهل سنت موجود می‌باشد. نکته قابل ملاحظه این است که روایات هر دو دسته از تفاسیر در اکثر موارد نظر یکسانی را ارائه می‌دهند، البته در موارد اندکی نیز اختلاف مشاهده می‌شود.

از جمله موارد موافق می‌توان به روایاتی که در هر دو دسته از تفاسیر مأثور شیعه و اهل سنت ذیل آیه «وَ إِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَ طَهَّرَكِ وَ اصْطَفَاكِ عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ» (آل عمران: ۴۲)؛ آمده است و اشاره کرد که در روایات هر دو دسته از تفاسیر مراد از «نِسَاءِ الْعَالَمِينَ»

۱. برای آگاهی از نمونه‌های بیشتر نک: روایاتی ذیل آیات ۸۶-۸۹، ۱۲۸ و ۱۶۱ سوره آل عمران که در این تفاسیر آمده است: (طبری، ۱۴۱۲: ۳/۲۴۱ و ۲۴۲؛ ۴/۵۶ و ۵۷ و ۵۸ و ۱۰۲ و ۱۰۳؛ سیوطی، ۱۴۰۴: ۲/۴۹ و ۷۱).

تنها زنان عصر مریم علیها السلام است (عروسی حویزی، ۱۴۱۵: ۱/۳۳۶ و ۳۳۷؛ سیوطی، ۱۴۰۴: ۲/۲۳؛ نمونه‌های دیگر را بنگرید در: عیاشی، ۱۳۸۰: ۱/۱۹۱، ۱۹۲ و ۱۹۴؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵: ۱/۳۷۲ - ۳۷۵؛ بحرانی، ۱۴۱۶: ۱/۶۶۷؛ طبری، ۱۴۱۲: ۴/۱۱ و ۱۲ و ۱۳ و ۱۹ و ۲۰).

نکته دیگری که در این گونه از روایات قابل ملاحظه می‌باشد این است که در میان برخی از روایات نقل شده در تفاسیر مأثور اهل سنت در ذیل یک آیه و در بیان مراد از آیه روایاتی نقل شده است که هر یک نظر متفاوتی از دیگری ارائه می‌دهد این نکته در میان روایات شیعی کمتر دیده می‌شود؛ مانند آیه «... وَ تُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَ تُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ ...» (آل عمران: ۲۷)؛ در تفسیر طبری بر اساس روایاتی مراد از این آیه به نقل از ابن مسعود، مجاهد، سدی، اسماعیل بن ابی خالد، قتاده، سعید بن جبیر و ابن وهب، «خارج شدن انسان زنده از نطفه مرده و خارج شدن نطفه مرده از انسان زنده» و به نقل از عکرمه «خارج شدن نخل از هسته خرما و خوشه گندم از بذر آن و ... و بالعکس» و به نقل از ابن مسعود یا سلمان و حسن «خارج کردن مؤمن از کافر و خارج کردن کافر از مؤمن» بیان شده است (طبری، ۱۴۱۲: ۳/۱۴۹، ۱۵۰ و ۱۵۱؛ نمونه‌های دیگر را بنگرید در: همو، ۱۸۸/۳ و ۲۱/۴، ۷۷ و ۷۸).

این اختلاف روایات ناشی از اختلاف نظرات اجتهادی مفسران صحابه و تابعین در مورد آیات است و سبب آن دور شدن از کسانی است که پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم آنها را به عنوان ثقل اصغر در کنار قرآن قرار داد و دستور تمسک به هر دوی آنها را صادر نمود.

نتیجه‌گیری

بررسی اختلاف روایات تفسیری فریقین و نیز گونه‌های مختلف روایات تفسیری نشان می‌دهد که اکثر روایات تفسیری در تفاسیر مأثور اهل سنت دارای رویکرد نقلی می‌باشند؛ در حالیکه بیشتر روایات منقول در تفاسیر مأثور شیعه دارای رویکرد تفسیری و تأویلی می‌باشند.

روایات تفسیری اهل سنت ذیل یک آیه خاص دارای اختلافات بیشتری است؛ چنانکه در مورد روایات گونه سبب نزول بیش از سایر گونه‌های روایات مشهود است در حالی که اختلاف روایات تفسیری شیعه ذیل روایات کمتر و یا اصلاً وجود ندارد؛ دلیل این اختلاف نیز روشن است؛ زیرا شیعه روایات را از مصدر و منبع علم الهی یعنی معصومین علیهم السلام می‌گیرد که همگامی علم و عصمت آنها را از اختلاف آراء به دور می‌دارد و پیداست زمانی که آبشخور معلومات واحد باشد اختلافی به چشم

نمی‌خورد؛ ولی روایات تفسیری اهل سنت از افراد گوناگونی از صحابه و تابعین نقل شده است که بعضاً این افراد در مسائل گوناگون اختلاف نظر داشته‌اند و به همین علت روایات منقول از آنها در اکثر موارد دارای اختلاف است.

در مورد اختلاف در میان روایات تفسیری فریقین نیز باید گفت که گاهی روایات نقل شده، نظر یکسانی را ارائه می‌دهند و گاهی نیز میان روایات اختلاف مشاهده می‌شود، به عنوان مثال روایات تفسیر ظاهر در هر دو دسته از تفاسیر ماثور در اکثر موارد دارای نظر یکسانی می‌باشند؛ اما در برخی دیگر از گونه‌های روایات تفسیری همچون روایات سبب نزول و یا روایات بیان مصداق اختلاف بسیاری میان روایات دو دسته از این تفاسیر مشاهده می‌شود. بر این اساس روایات تفسیر ظاهر منبعی مناسب برای همگرایی فریقین در حوزه مبانی و تفاسیر آیات است.

فهرست منابع

امينى، ابراهيم، بررسى مسائل كلى امامت، قم: مركز انتشارات دفتر تبليغات اسلامى حوزه علميه قم، بى تا.

بحرانى، سيد هاشم، البرهان فى تفسير القرآن، تهران: بنياد بعثت، چاپ اول، ۱۴۱۶ق.
بحرانى، ميثم بن على، قواعد المرام فى علم الكلام، قم: مكتبة آية الله العظمى المرعشى نجفى، ۱۴۰۶ق.

بلاغى نجفى، محمدجواد، آلاء الرحمن فى تفسير القرآن، قم: بنياد بعثت، ۱۴۲۰ق.
حسكانى، حاكم، شواهد التنزيل، بى جا: مؤسسه چاپ و نشر وابسته به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامى، چاپ اول، ۱۴۱۱ق.
حلى، حسن بن يوسف، الباب الحادى عشر، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوى، ۱۳۶۸ش.

همان، نهج الحق و كشف الصدق، قم: مؤسسه دارالهجره، ۱۴۰۷ق.
ابن كثير دمشقى، اسماعيل بن عمرو، تفسير القرآن العظيم، بيروت: دارالكتب العلمية، منشورات محمدعلى بيضون، چاپ اول، ۱۴۱۹ق.

ذهبى، محمد حسين، التفسير و المفسرون، بى جا: آوند دانش للطباعة و النشر، ۱۴۲۵ق.
رازى، عبدالرحمن، الجرح و التعديل، بيروت: دار إحياء التراث العربى، چاپ اول، ۱۲۷۱ق.
رجبى، محمود، روش تفسير قرآن، قم: پژوهشكده حوزه و دانشگاه، چاپ اول، ۱۳۸۳ش.
زرqانى، عبدالعظيم، مناهل العرفان فى علوم القرآن، بيروت: دار إحياء التراث العربى، چاپ دوم، بى تا.

زرکشى، بدرالدين، البرهان فى علوم القرآن، بيروت: دارالكتب العلمية، چاپ اول، ۱۴۲۸ق.
زمخشرى، محمود، الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل، بيروت: دارالكتب العربى، ۱۴۰۷ق.
سيوطى، جلال الدين، الإتقان فى علوم القرآن، بيروت: دارالكتب العربى، ۱۴۲۵ق.
همان، الدر المنثور فى التفسير بالمأثور، قم: كتابخانه آيت الله مرعشى نجفى، ۱۴۰۴ق.
شيروانى، على، ترجمه نهج البلاغه، قم: نسيم حيات، ۱۳۸۱ش.

طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۳ق.
 طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۶ق.
 طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالمعرفه، چاپ اول، ۱۴۱۲ق.
 طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار إحياء التراث العربی، بی تا.
 همان، کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد، شرح علامه حلی، بیروت: مؤسسه الأعلمی
 للمطبوعات، ۱۳۹۹ق.

عاملی، علی بن یونس، الصراط المستقیم إلى مستحق التقدير، بیروت: مؤسسه أهل البيت^۸،
 ۱۴۰۹ق.

عاملی، شیخ حر، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، چاپ اول، ۱۴۰۹ق.
 عروسی حویزی، عبدعلی بن جمعه، تفسیر نور الثقلین، قم: انتشارات اسماعیلیان، چاپ چهارم،
 ۱۴۱۵ق.

عیاشی، محمد بن مسعود، کتاب التفسیر، تهران: چاپخانه علمیه، ۱۳۸۰ق.
 فولادوند، محمد مهدی، ترجمه قرآن مجید، تحقیق هیئت علمی دارالقرآن الکریم (دفتر مطالعات
 تاریخ و معارف اسلامی)، تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، ۱۴۱۸ق.
 فیض کاشانی، ملا محسن، الأصفی فی تفسیر القرآن، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی،
 چاپ اول، ۱۴۱۸ق.

قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لأحكام القرآن، بیروت: دارالفکر، بی تا.
 قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر قمی، قم: دارالکتاب، چاپ چهارم، ۱۳۶۷ش.
 کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۶۵ش.
 مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار الجامعه لدرر أخبار أئمه الأطهار، بیروت: مؤسسة الوفاء، ۱۴۰۴ق.
 مصباح یزدی، محمد تقی، آموزش عقاید، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، شرکت چاپ و نشر
 بین الملل، ۱۳۷۷ش.

معرفت، محمد هادی، تاریخ قرآن، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها
 (سمت)، ۱۳۷۵ش.

همان، تفسیر و مفسران، قم: مؤسسه فرهنگی التمهید، ۱۳۷۹ش.

همان، تلخیص التمهید، قم: مؤسسه النشر الإسلامی، وابسته به جامعه مدرسین قم، ۱۴۱۶ق.
موسوی زنجانی، ابراهیم، عقائد الإمامیه الإثنی عشریه، قم: انتشارات حضرت مهدی، بی تا.
مهدوی راد، محمدعلی، آفاق تفسیر، تهران: هستی نما، ۱۳۸۲ش.
واحدی، علی بن احمد، أسباب نزول القرآن، بیروت: دارالکتب العلمیه، چاپ اول، ۱۴۱۱ق.

Bibliography

- Āminī, Ibrāhīm. n.d. *Barrasi-yi Masā'il-i Kullī-yi Imāmat* [An Examination of the General Issues of Imamate]. Qom: Markaz-i Intishārāt-i Daftar-i Tablighāt-i Islāmī-yi Hawza-yi 'Ilmiyya-yi Qom.
- Baḥrānī, Sayyid Hāshim. 1416 AH. *Al-Burhān fī Tafsīr al-Qur'ān*. 1st ed. Tehran: Bunyād-i Bi'that.
- Baḥrānī, Maytham b. 'Alī. 1406 AH. *Qawā'id al-Marām fī 'Ilm al-Kalām*. Qom: Maktabat Āyat Allāh al-Mar'ashī al-Najafī.
- Balāghī Najafī, Muḥammad Jawād. 1420 AH. *Ālā' al-Raḥmān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Qom: Bunyād-i Bi'that.
- Ḥaskānī, Ḥākim. 1411 AH. *Shawāhid al-Tanzīl*. 1st ed. n.p.: Mu'assasat al-Ṭibā'a wa al-Nashr (affiliated with the Ministry of Culture and Islamic Guidance).
- Ḥillī, Ḥasan b. Yūsuf (al-'Allāma al-Ḥillī). 1368 Sh. *Al-Bāb al-Ḥādī 'Ashar*. Mashhad: Āstān Quds Raḍawī Publishing Institute.
- . 1407 AH. *Nahj al-Ḥaqq wa Kashf al-Ṣidq*. Qom: Mu'assasat Dār al-Hijra.
- Ibn Kathīr, Ismā'īl b. 'Umar al-Dīmaḥqī. 1419 AH. *Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm (Tafsīr Ibn Kathīr)*. 1st ed. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya.
- Dhahabī, Muḥammad Ḥusayn. 1425 AH. *Al-Tafsīr wa al-Mufasssīrūn*. n.p.: Āwand Dānish li'l-Ṭibā'a wa al-Nashr.
- Rāzī, 'Abd al-Raḥmān. 1271 AH. *Al-Jarḥ wa al-Ta'dīl*. 1st ed. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.
- Rajabī, Maḥmūd. 1383 Sh. *Ravesh-i Tafsīr-i Qur'ān* [Methodology of Qur'ānic Exegesis]. 1st ed. Qom: Pazhūhishkadah-yi Hawza wa Dānishgāh.
- Zarqānī, 'Abd al-'Azīm. n.d. *Manāhil al-'Irfān fī 'Ulūm al-Qur'ān*. 2nd ed. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.
- Zarkashī, Badr al-Dīn. 1428 AH. *Al-Burhān fī 'Ulūm al-Qur'ān*. 1st ed. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya.
- Zamakhsharī, Maḥmūd. 1407 AH. *Al-Kashshāf 'an Ḥaqā'iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Arabī.
- Suyūṭī, Jalāl al-Dīn. 1425 AH. *Al-Itqān fī 'Ulūm al-Qur'ān*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Arabī.
- . 1404 AH. *Al-Durr al-Manthūr fī al-Tafsīr bi'l-Ma'thūr*. Qom: Library of Āyat Allāh al-Mar'ashī al-Najafī.
- Shīrwānī, 'Alī. 1381 Sh. *Tarjuma-yi Nahj al-Balāgha* [Translation of Nahj al-Balāgha]. Qom: Nasīm-i Ḥayāt.

- Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn. 1393 AH. *Al-Mizān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Beirut: Mu'assasat al-A'lamī li'l-Maṭbū'āt.
- Ṭabrisī, Faḍl b. Ḥasan. 1406 AH. *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.
- Ṭabarī, Muḥammad b. Jarīr. 1412 AH. *Jāmi' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān*. 1st ed. Beirut: Dār al-Ma'rifa.
- Ṭūsī, Muḥammad b. Ḥasan. n.d. *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.
- . 1399 AH. *Kashf al-Murād fī Sharḥ Tajrīd al-I'tiqād* (Commentary by al-'Allāma al-Ḥillī). Beirut: Mu'assasat al-A'lamī li'l-Maṭbū'āt.
- 'Āmilī, 'Alī b. Yūnus. 1409 AH. *Al-Širāṭ al-Mustaḳīm ilā Mustahaqq al-Taqdīm*. Beirut: Mu'assasat Ahl al-Bayt ('a).
- Ḥurr al-'Āmilī. 1409 AH. *Wasā'il al-Shī'a*. 1st ed. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt li-Iḥyā' al-Turāth.
- 'Arūsī Ḥuwayzī, 'Abd 'Alī b. Jum'a. 1415 AH. *Tafsīr Nūr al-Thaqalayn*. 4th ed. Qom: Intishārāt Ismā'īliyyān.
- 'Ayyāshī, Muḥammad b. Mas'ūd. 1380 AH. *Kitāb al-Tafsīr*. Tehran: Maṭba'a-yi 'Ilmiyya.
- Fūlādvand, Muḥammad Maḥdī. 1418 AH. *Tarjuma-yi Qur'ān-i Majīd* [Translation of the Glorious Qur'ān]. Tehran: Daftar-i Muṭāla'āt-i Tārīkh wa Ma'ārif-i Islāmī.
- Fayḍ Kāshānī, Mullā Muḥsin. 1418 AH. *Al-Aṣfā fī Tafsīr al-Qur'ān*. 1st ed. Qom: Markaz-i Intishārāt-i Daftar-i Tablīghāt-i Islāmī.
- Qurṭubī, Muḥammad b. Aḥmad. n.d. *Al-Jāmi' li-Aḥkām al-Qur'ān*. Beirut: Dār al-Fikr.
- Qummī, 'Alī b. Ibrāhīm. 1367 Sh. *Tafsīr al-Qummī*. 4th ed. Qom: Dār al-Kitāb.
- Kulaynī, Muḥammad b. Ya'qūb. 1365 Sh. *Al-Kāfī*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya.
- Majlisī, Muḥammad Bāqir. 1404 AH. *Bihār al-Anwār al-Jāmi'a li-Durar Akhbār al-A'imma al-Aṭhār*. Beirut: Mu'assasat al-Wafā'.
- Miṣbāḥ Yazdī, Muḥammad Taqī. 1377 Sh. *Āmūzish-i 'Aqā'id* [Instruction in Islamic Beliefs]. Tehran: Amīr Kabīr Publishing Institute.
- Ma'rifat, Muḥammad Hādī. 1375 Sh. *Tārīkh-i Qur'ān* [History of the Qur'ān]. Tehran: SAMT.
- . 1379 Sh. *Tafsīr wa Mufasssiran*. Qom: Mu'assasa-yi Farhangī al-Tamhīd.
- . 1416 AH. *Talkhīṣ al-Tamhīd*. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī.

- Mūsawī Zanjānī, Ibrāhīm. n.d. *'Aqā'id al-Imāmiyya al-Ithnā 'Ashariyya*. Qom: Intishārāt Ḥaḍrat Maḥdī.
- Maḥdawī Rād, Muḥammad 'Alī. 1382 Sh. *Āfāq-i Tafsīr* [Horizons of Exegesis]. Tehran: Hastī-Namā.
- Wāḥidī, 'Alī b. Aḥmad. 1411 AH. *Asbāb Nuzūl al-Qur'ān*. 1st ed. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya.

